

ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის

პრობები

Т Р У Д Ы

ТИФЛИССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА

TRAVAUX

DE L'UNIVERSITÉ D'ÉTAT DE
TIFLIS

III

პირველი სერია:

ს ა ზ რ ბ ა ლ მ ე ბ ა თ მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ა ნ ი

სულხან-საბა ორბელიანის სომეხური წყაროები*

სულხან-საბა ორბელიანს თავისი ლექსიკონისათვის დართულ ანდერძ-ნამაგში, სადაც მოკლედ ჩამოთვლილია პირობები, რომელშიაც მისი ნამუშავევი აღმოცენდა, ნათქვამი აქვს:

„და ერთი სომეხური მომცრო ლექსიკონი ვნახე, რომელსა მათისავე ენითა ბარ-გირქი ეწოდების და მეც მათის ბაძით კელი მივყავ და, რაოდენ ძალმედეა, აღვწერე“.

(„ქართული ლექსიკონი“, II გამოცემა, გვ. 01).

საბას, იმავე ანდერძნამაგში, ცოტა ქვემოთ, სადაც საუბარია იმის შესახებ, თუ როგორ ახერხებდა იგი ზოგიერთი ძნელი სიტყვის შინაარსის ზედმიწევნით დადგენას, აღნიშნული აქვს:

„...რაოდენ ძალმედეა, ვეცადე ელლენთა, ლათინთა, სომეხურთა, რუსთა და არაბთა წიგნებისაგან და მით გამოვიღე...“

(იქვე, გვ. 02).

მართლაც, ზოგიერთი გამოყენებული წიგნი თვით ლექსიკონშივე აქვს დასახელებული სულხანს სხვადასხვა სიტყვის განმარტებისას. ასეთად, სომეხურის მიმართ, პირველ ყოვლისა სომეხური ბიბლია ჩანს¹. მაგ.:

„კცენა ფშვნა (41, 9 იობ). „კცენასა მისსა გამოჰკრთების ცეცხლი“. სომეხურში კცენა ფშვინვად ეწერა C). [ნ. კცენა'სთან].“

ეს სწორედ ასეა. სომეხურში ამ ადგილს ფშვინვანა (==*φωσχις*).

სულხანს რომ, პირველ ყოვლისა, სომეხური ბარგირქი ჰქონია ხელთ, ამას ხსენებული ანდერძნამაგის კიდევ ერთი სხვა ადგილიც მოწმობს:

„მე უწინარეს ლათინური და ელლენური ლექსიკონი ვერ ვნახე, თვარა უკეთესის რიგით აღვწერდი, მას უკან ვნახე და ზოგი რამ იმით გავმართე და რიცხვებიც წერილთანი თან ჩართვით დაუსხი“.

(იქვე, გვ. 03).

* წაკითხულია მოხსენებად ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტთან არსებული ენის, ლიტერატურისა და ხელოვნების (აწ შ. რუსთველის სახელობის) ინსტიტუტის ენისა და ლიტერატურის სექციების გაერთიანებულ სხდომაზე 1934 წლ. 28-II-ს.

¹ ოთხთავი-კი ბერძნულიცა და ლათინურიც გამოუყენებია, როგორც ეს ჩანს სიტყვა-„ტეგანის“ განმარტებიდან:

ტეგანი (11, 42 ლუკა) ტარხუნა. ბერძულში სხვა მხალი სწერია და ლათინურში სხვა და სომეხურში სხვა.

საბას ასეთი არაერთგზისი აღიარება საკითხს სვამდა იმის შესახებ, თუ რა და როგორ გამოიყენა მან. ის ზოგადი ხასიათის თქმა სომხურის მიმართ, რომ მათი «ბარგირკი» მქონდა ბაძად და მათი წიგნებიდანაც საჭირო მასალის გამოღებას ვეცადეო, ჩვენს კითხვებზე გარკვეულ პასუხს ვერ იძლევა, პირიქით, პრობლემის ამოხსნის წყურვილს იგი უფრო აძლიერებს.

სულხანის ქართული ლექსიკონის» მეორე გამოცემის ერთმა რედაქტორ-თაგანმა, პროფ. ა. შანიძემ, შესაძლოდ მიიჩნია, რომ ის ლექსიკონი, რომლისათვის საბას მიუბაძავს, „თითქოს უნდა იყოს ერემია ვარდაპეტის ლექსიკონი“. მაგრამ არა ნაბეჭდი, რომელიც 1698 წ. გამოიცა, ე. ი. იმ დროს, როცა საბას უკვე დაწყებული ჰქონდა ლექსიკონზე მუშაობა (დაიწყო-კი 1695 წ.), არამედ იგი, განაგრძობს პატივცემული მკვლევარი, „ამ ლექსიკონს ჯერ კიდევ ალბათ ხელნაწერი სახით იცნობდა“-ო (ნ. ქართული ლექსიკონის» II გამოცემის წინასიტყვაობა, გვ. IV, შენიშვნა). ამ ვარაუდს ახლა, როცა ამავე პირის ხელმძღვანელობით ქართული ლექსიკონის» ახალი მეცნიერული გამოცემა მზადდება, შემოწმება დასჭირდა. საბას ლექსიკონის შედარებამ პირველ ნაბეჭდ სომხურ ლექსიკონთან, მართლაც, გარკვეულ ნაწილში, სახელდობრ—საკუთარ სახელთა განმარტების დარგში, შეხვედრის შემთხვევები გვიჩვენა. ამან-კი უფრო მეტად გააცხოველა აზრი, რომ შესაძლოა ვარაუდი გამართლებულიყო, სინამდვილედ ქვეულიყო. გვეგონა, რომ იმ განსხვავებას, რომელიც მაინც არსებობს ლექსიკონების ხსენებულ ნაწილში, ერემიას ხელნაწერ ლექსიკონში ადგილი არ ექნებოდა და სხ... ერთი სიტყვით, საჭირო შეიქნა სულხანის სომხური წყაროების ასე თუ ისე დაჩხრეკა და მათთან მისი დამოკიდებულების საკითხის გარკვევა.

ბეჭდური ლექსიკონის წინამორბედ სომხურ ხელნაწერ ლექსიკონებთან ცნობამ, სომხური ხელნაწერებით ყველაზე უფრო მდიდარ ერევნისა და ერზიანის საგანძურებში¹, შემდეგი სურათი დაგვიხატა. თარიღის შქონე ლექსიკონებს შორის ყველაზე ძველი 1370 წლისაა (ერმ. № 3937), შემდგომი 1417-ისაა (ერმ. № 3202), 1419-ისა (ერმ. № 3201), და ასე შემდეგ რამდენიმე ათეული დაითვლება პირველ ბეჭდურ ლექსიკონამდის². როგორც აღვნიშნული, ისე შემ-

¹ მივლენილ ვიყავი სომხეთს სამუშაოდ ამ მიზნით 1934 წლის 5—20 იანვარს, უნივერსიტეტთან არსებული ენის, ლიტერატურისა და ხელოვნების (აწ შოთა რუსთაველის სახელობის) ინსტიტუტის მიერ.

² ა. ე. მესრობ ტერ-მოვსესიანის მიერ თავზიანად მოწოდებული სიის მიხედვით ერზიანის მუხუშის ხელნაწერი ლექსიკონები თარიღის მიხედვით შემდეგი მიმდევრობისა არიან პირველ ბეჭდურ ლექსიკონამდის: № 3937 (1370 წ.), № 3202 (1417 წ.), № 3201 (1419 წ.), № 266 (1468 წ.), № 530 (XV—XVI ს.), № 1654 (XV ს.), № 532 (1598 წ.), № 3198 (XVI ს.) № 2450 (XVI—XVII), № 543 (XVI ს.), № 1466 (XVI ს.), № 267 (1613 წ.), № 529 (1614 წ.), № 3430 (1654 წ.), № 533 (1655 წ.), № 527 (1663 წ.), № 3468 (1665 წ.), № 3257 (1673 წ.), № 268 (1683 წ.), № 450 (1692 წ.), № 451 (1692 წ.), № 537 (1693 წ.), № 3172 (1695 წ.) № 3913 (1698 წ.). მესრობ ტერ-მოვსესიანს მეტად საჭირო დახმარებისათვის დიდ მადლობას ვწირავ.

ერევნის მუხუშის ხელნაწერები-კი შემდეგი რიგისაა: № 1108 (1620 წ.), № 817 (1632 წ.), № 701 (1678 წ.), და № 1077 (1698 წ.).

- ა) მ ც ი რ ე (ეჩმ. №№ 266, 907, 3202, 3937, 527, 3201; ერევ. №№ 1056, 702, 1108 და 817), რომელიც ყველაზე ადრინდელი ჩანს.
- ბ) ს ა შ უ ა ლ ო (ეჩმ. №№ 543, 1466, 267, 2450, 3257, 541; ერევ. №№ 702), რომელიც პირველთან შედარებით დაახლოვებით 60% -ით არის მეტი.
- გ) ვ რ ც ე ლ ი (ეჩმ. №№ 3430, 3257, 533, 527, 268, 450, 451, 3172; ერევ. №№ 703, 704, 705), რომელიც პირველთან შედარებით 100% -ითაა გაზრდილი, ხოლო მეორესთან მიმართებით 25% -ით.

ზოგადი სახის ლექსიკონებს ეკუთვნიან აგრეთვე:

1. ე ბ რ ა ე ლ თ ა ს ი ტ ყ ე ვ ე ბ ი (*წარე ხერახელი*), რომლებიც სომხურად ბერძნულიდან უთარგმნიათ, როგორც ეს ვრცლად წარმოდგენებულ სათაურშია ხოლმე ზოგჯერ აღნიშნული (ეჩმ. №№ 3202, 3201, 266, 907, 529, 532; ერევ. №№ 1108, 817).

2. მ ე ლ ე ქ ს ე თ ა ს ა ხ ი ლ ა ვ ი (*Հանդէս Բանաստեղծաց*; ეჩმ. №№ 3937, 266, 522, 529, 533, 268, 537; ერევ. №№ 1108, 817); სათაურის ქვეშ მოქცეული მასალა სინონიმების ლექსიკონს წარმოადგენს. იგი ანბანის რიგზე არაა გაწყობილი.

3. გ რ ა მ ა ტ ი კ ი ს ს ი ტ ყ ე ვ ე ბ ი (*წარე ქերականი*; ეჩმ. №№ 3937, 3202, 3201, 266, 907, 532, 529 და სხ.).

4. ს ი ტ ყ ე ვ ე ბ ი რ ო მ ე ლ ი მ ე ლ რ მ ა თ ა და ს ხ ვ ა თ ა უ ც ნ ო ბ თ ა (*წარე ირ ქნჯი ჭირანჯს ს აკიოე ანაკაოტი*; ეჩმ. №№ 530, 267, 529).

როგორც ირკვევა, ზემოჩამოთვლილი ზოგადი სახის ლექსიკონებისაგან სულხანს «საქერდოლო სიტყვების» (*წარე ქერძილასანდ*-ის) ერთ-ერთი ვარიანტისათვის მიუბაძავს. აღვნიშნეთ ზემოთაც, რომ უკანასკნელი ხშირად სათაურს არ ატარებენ, ხოლო წიგნის ბოლოს დართულ მოსახსენებელში გადამწერთა თუ წიგნის მომგებელთა მხრით ისინი «ბარგირქად» იწოდებიან. საგულისხმოა, რომ საბაჲ სწორედ თავის ნიმუშს ამ სახელწოდებით იცნობს. იმის გასათვალისწინებლად, თუ რა მიმართება არსებობს ხსენებულ სამ ვარიანტს შორის და რომელი მათგანი უნდა ჰქონოდა საბას, საკმარისია შევეუდაროთ ერთმანეთს რომელსავე ასოზე გალაგებული მასალა. საამისოდ ჩვენ „დონი“ ავიღეთ. და რა შევნიშნეთ? სიტყვათა უდიდესი მარაგი მათ განმარტებებთან ერთად ყველგან თითქმის ერთიდაიგივეა. ამ საერთო ნაწილის წყაროს ზემოაღნიშნულ ცალკე ავტორთა თუ ნაშრომთა ლექსიკონში ვგულობდით. მათ შორის ყველაზე უფრო სავარაუდო იყო ერემია მელრელის მიერ გაკეთებული კრებული ბიბლიის წიგნთა სიტყვებისა. ვარაუდის შესამოწმებლად ამოვკრიბეთ მისგან თითქმის ყველა „დონით“ დაწყებული სიტყვა, გავაწყვეთ ანბანის რიგზე და შევეუდარეთ ლექსიკონის ხსენებულ სამს ვარიანტს. მართლაც, მოლოდინი გამართლდა. ძირითად

ირ ფეილიკე ხს. ირიქ ღარათაასანჯს ქარქნ. ექ კანაქსაყხა ქიქსარქრქნ ააქო ვარჯრ. ღარათაასანჯნო ხს ღარქ ჯ კიფანაამარ ხეღანქი კართულად: ეს სიტყვები არიან საქერდოლონი (=საპოეტო, სავარამტიკო) ჰომერულ (=პოეტურ) ლექსთა ზომისათვის, რადგან საქერდოლო ხელოვნება ზომიანია და ზომით იმართვის. დაარიან მსოფლიონი (|| საერისკაცონი), რომლებითაც რეტორნი სარგებლობენ, რადგან ხშირად იყენებენ მჭევრმეტყველობის შესამკობად და საჭიროა მრავალრიცხიანობა “

მასალად ყველგან ბიბლიის სიტყვები აღმოჩნდა თავიანთ მოცულობასთან შეფარდებით. ბიბლიის სიტყვებს გარდა მათში შესულია სხვებიც, პირველ ყოვლისა, საკუთარი სახელები (ადამიანთა და ადგილთა); ესეც შეფარდებით თავიანთ მოცულობასთან: უფრო ნაკლებად მცირეში, მასზე მეტად საშუალოში და ყველაზე უფრო უხვად ვრცელში. პირველი ორის წყაროდ ზემოხსენებული «ებრაელთა სიტყვები» (*Բառք եբրայեցոյ*) აღმოჩნდა, ხოლო მესამისათვის წყაროდ გამოყენებული ჩანს აგრეთვე ბიბლია და ისიც არა მარტო თავებად დაყოფილი, რაც სომხურში XIII საუკუნიდან უკვე ფაქტია, არამედ მუხლებად (*սուն-ებად*) განკვეთილიც, რასაც ააშკარავენს ზოგჯერ განმარტებებთან დართული დაწოწმებები ბიბლიისა, მისი ამათუიმ წიგნის, თავისა და მუხლის ჩვენებით. ბიბლიის ასეთნაირი დაყოფა-კი 1619 წელს იქნა შესრულებული სომხურში ლაზარე ბაბერდელის მიერ¹. ამიტომაც «ბარგირქის» ვრცელი ვარიანტის აღმოცენება ამაზე აღრინდელად ვერ იქნება მიჩნეული.

სულხან-საბა ორბელიანსაც საკმაო ადგილი აქვს დათმობილი თავის ლექსიკონში საკუთარი სახელებისა და მათ განმარტებათათვის, და ისიც ისეთივე სისრულითა და ზოგჯერ იმავე წესით (განმარტებისას ბიბლიის წიგნთა თავებისა და მუხლების ჩვენება), როგორც «სომეხთა ლექსიკონის» (*Բարդქրք հայոց*-ის) ვრცელ ვარიანტს. ამიტომაც სწორედ, საბას მისაბაძ ლექსიკონად ეს ვარიანტი უნდა ვიგულისხმოთ. ხოლო უკანასკნელი, რომელსაც ჩვენ დანარჩენებთან მიმართებით ვრცელს ვეძახით, ახლო მდგომია პირველ სომხურ ბექდურ ლექსიკონთან, შეიძლება ითქვას, თითქმის იგივეა. მხოლოდ აღსანიშნავია, რომ ეს ვრცელი ვარიანტი ხელნაწერებში ავტორის (და ისიც ერემია ვარდაპეტის) სახელს არ ატარებს. ზოგჯერ იგი ერემია მელრელის „წმიდა წიგნთა სიტყვების კრებულთან“ ერთადაა ხელნაწერებში მოთავსებული. ამის გამო შეიძლება კაცმა იგიც ერემიას მიაწეროს. ერთი სიტყვით, რაიზე გარკვეული მითითება იმისა, რომ იგი ერემიას კალამს ეკუთვნოდეს, ხელნაწერებით არა ჩანს.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ შეხვედრის ნაწილში (ეს-კი საკუთარი სახელებია) სომხური პირველი ნაბეჭდი ლექსიკონი და საბას «ქართული ლექსიკონი» მსგავსებასთან ერთად განსხვავებასაც გვიჩვენებდნენ. ეს განსხვავება ძალაშია აგრეთვე მაშინ, როცა ვადარებთ «ქართულ ლექსიკონს» სომხურ პირველ ნაბეჭდ ლექსიკონთან ახლო მდგომ «სომეხთა ბარგირქს», მისი ვრცელი ვარიანტის ხელნაწერ ლექსიკონებს, რომელშიაც ჩვენ საბას ნიმუში გვეგულებოდა. აქიდან-კი ის გამოდინარეობს, რომ საბა თავისი ლექსიკონისათვის სომხურ ბარგირქს მხოლოდ აღნაგობის, ტექნიკის მხრით იყენებს მისაბაძავად, ხოლო სომხურთან მსგავსი ნაწილის წყაროდ ან სხვა რამეს იღებს, ანდა განსხვავებული ნაწილი ამ მხარისა მისი საკუთარი შემოქმედებაა. ძიებამ პირველი მოსაზრება გაამართლა. გამოიჩინება, რომ საკუთარი სახელების როგორც ნომენკლატურა, ისე მისი თარგმანი საბას სომხური ლექსიკონიდან კი არ აუღია, არამედ იმ სომხური ბიბლიიდან, რომელსაც დართული აქვს საკუთარ სახელთა თარგმანება. ეს-კი არის ამსტერ-

¹ Месроп Тер-Мовсисян, История перевода Библии на армянский язык., СПб 1902, гв. 131, 132—135.]

დამს 1666 წელს დაბეჭდილი ბიბლია ვოსკანისა, რომელმაც დაღმატურის (ე. ი. ლათინურის) მსგავსად ნარედაქციევი თავისი ბიბლია სხვადასხვა საძიებლით შეამკო. სხვათა შორის, ეს საძიებლები თვით ვოსკანს ეკუთვნის და არა ლაზარე ბაბერდელს, როგორც ამას მესროპ ტერ-მოვსესიანი ამტკიცებს¹.

სულხან-საბა ორბელიანი რომ ვოსკანის ბიბლიის საკუთარ სახელთა თარგმანებით სარგებლობს თავისი ლექსიკონის სათანადო ნაწილისათვის, ამას მოწმობს უკანასკნელის შედარება სომხურ ხსენებულ საძიებელთან. ზევით აღვნიშნე, რომ სულხანს ამ ნაწილში რამდენადმე შეხვედრა აქვს ვრცელი ვარიანტის სომხურ ლექსიკონთან და იქვე ხაზს ვუსვამდი, რომ არსებობს განსხვავებაც-მეთქი, ე. ი. ამ ლექსიკონებს შორის შეხვედრაა გარკვეულ ნაწილში და არა სრული დამთხვევა. ვოსკანის საძიებელთან შედარებით-კი თითქმის (მცირეოდენის გამოკლებით) სრული დამთხვევა ხდება. ამიტომაც სწორედ, სულხანის «ქართულ ლექსიკონში» მოხვედრილი საკუთარი სახელები [რომელთაც ლექსიკოლოგი ხელნაწერებში საგანგებო ნიშანს უსვამს გვერდით—„ო“, ხოლო მეორე გამოცემაში „(უცხ.)“-ით აღინიშნება], თავიანთ განმარტებებთან ერთად, უმთავრესად მომდინარე ჩანს ვოსკანის ბიბლიის სათანადო საძიებლიდან. ხოლო ასეთი ნაწილისათვის «ქართულ ლექსიკონში» ადგილის დათმობის მანიშნებელი სომხური ბარკჟია ვრცელი ვარიანტისა.

¹ М. Тер-Мовсисян, История перевода Библии на армянский язык, СІІВ 1902, გვ. 31; 132—135.

რომ ვოსკანს ლაზარე ბაბერდელის საძიებლით არ ჟსარგებლია, ამას ღბრალთ შედარებაც ადგილად ნათელყათს. ლაზარეს ნარედაქციევ ბიბლიას საძიებელში მხოლოდ ე. წ. «სიმფონია» მოვაოვება: ერთი ლათინურ და მეორე სომხურ რიცხვთა მიხედვით (*მანს ჰ ქ ქ'რ თ-ქილენსიქ Ա'ბაჟილს ა'բ მათხსჩა დათ რაქჩხაგლეჟილი* და *მანს ჰ ქ ქ'რ თ-ქილენსიქ Ա'ბაჟილს ა'բ მათხსჩა დათ რაქჩხაგლეჟილი*). სომხური «სიმფონია» დართული აქვს ვოსკანსაც თავისი ბიბლიისათვის. მაგრამ ლაზარესა და ვოსკანის ნაშრომები სულ სხვადასხვა და ერთი-მეორისაგან დამოუკიდებელი, როგორც ეს აქ მოყვანილი მცირე ნიმუშიდანაც ჩანს:

ლ ა ზ ა რ ე

ვ რ ს კ ა ნ ი

სომხური რიცხვით
ԱՐԴԻՄԵՆԷՔ—*հարձ որդի*
Գէդէնիք. դատ. Ը.

ლათინური რიცხვით:
ԱՐԴԻՄԵՆԷՔ—*მართლქმე*
և რაქხვიღ სერქჩაქი.
სრ'მ. Ը. Է. Աղատ'լ ქ სრյ
քაղღხაგლეჟ. სრ'მ. ԳԲ.
1գ. 1է.

ԱՐԴԻՄԵՆԷՔ — *ქიქსანთ-*
კამარო' & ჰხნითი სერ-
ჩაქი;
სერმ. 38,7; აღათი ქ სრյ
քაղღხაგლეჟ; 39. 16.17.18.

ამ შედარებიდან ნათელია, რომ ვოსკანისა და ლაზარეს ლათინურ რიცხვთა რიგით გაწყობილ სიმფონიას შორის ოდენ სიახლოვეს აქვს ადგილი და არა «ლაზარე ბაბერდელის შრომის პოვნას, მის გამოყენებას და თავისად გასაღებას» (нашел готовую работу Л. Бабертского и пользовался ею, выдавая ее за свою), როგორც ეს მესროპ ტერ-მოვსესიანს ჰგონია (გვ. 31).

ლაზარესთან შედარებით ვოსკანს კიდევ ორნაირი საძიებელი აქვს: ერთი — «საძიებელნი მოწმობა...» (*მანს ქქაქიქხანს...*) ძველისა და ახალი აღთქმის პარალელი ადგილების აღმნუსხველი, და მეორე — «ებრაელთა, ქალდეველთა და იონთა სახელების თარგმანება» (*სეროქს-ლეჟ, ჟაღღხაგლეჟ & მილსაგ ანითანს ქარღმანისქჩან*), რომელიც საკუთარ სახელთა განმარტებებს შეიცავს.

აქ შეგვეძლო შევჩერებულყავით, თავი მოგვეყარა ზემოთქმულისათვის და სათანადო დასკვნა გავვეკეთებინა. მაგრამ ზემოთ სიტყვა ბიბლიის საძიებლებზე ჩამოვარდა და საჭიროა ორიოდ სიტყვა ქართული ბიბლიის საძიებლების შესახებ ითქვას.

ქართული ბიბლიის ხელნაწერებს შორის საძიებელ-დართული ე. წ. მცხეთის ბიბლიაა: (ყოფ. საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერი № 51). მას შემდეგი საძიებლები აქვს:

1. „საძიებელი მოწმობა: წამებანი ქესითგან, მოციქულთაგან ახალსა აღთქმისა შინა მოკლედ ძუელისა აღთქმისაგან ჩართული“. იგი ახალი აღთქმის იმ ადგილებს აღწესნავს, რომლებიც ძველისაგან მომდინარე ჩანს. საძიებლის ტექსტის წინ და შემდეგ აღრიცხვაა გაკეთებული: წინ—ძველი აღთქმის წიგნებიდან, ხოლო შემდეგ—ახალი აღთქმიდან. მაგრამ არა ბოლომდის, არამედ დასაწყისშივე, პირველი 10 მუხლის შემდეგ, ტექსტი აღურიცხველად არის გაშვებული.

2. „ებრაელთა, ქალდეველთა და იონთა სახელებთა თარგმანებანი“.

3. „საძიებელი მატრიანეთანი“. უკანასკნელი სხვანაირად „კონკორდანსად“ ანუ „სიმფონიად“ იწოდება.

სიმფონიის ავტორად ჩვენი მკვლევრების მიერ (პროფ. კ. კეკელიძე, პ. ინგოროყვა) სულხან-საბა ორბელიანი ითვლება¹. მცხეთის ბიბლიაზე დართული „სიმფონია“ სულხან-საბას ხელითაა დაწერილი, მის ავტოგრაფს წარმოადგენს. პავლე ინგოროყვა ამ ბიბლიას სამართლიანად საბას ნარედაქციევ ცალად მიიჩნევს, რაც მან ამ ორი თვის წინათ აღნიშნა კიდევ თავის მოხსენებაში, „ელხი“-ის (ტფილისის უნივერსიტეტთან არსებული ენის, ლიტერატურისა და ხელოვნების ინსტიტუტის) სალიტერატურო სექციის სხდომაზე. ამას ამოწმებს პირველ ყოვლისა რედაქციული ხასიათის შესწორებები, რომლებიც საბას ხელითა ჩანს შესრულებული, რაც მის ავტოგრაფ სიმფონიასთან შედარებით ნათლად ირკვევა. ხსენებული მკვლევრისავე აზრით, ამ ბიბლიის დედანს თუ ანაბეჭდს, ანტი-ორტოდოქსული ქრისტიანიზმის დალის გამო, აუტო-დაფე მოსვლია. ამავე ხელნაწერ ბიბლიაში დაცულ „ებრაელთა, ქალდეველთა და იონთა სახელებთა თარგმანებათა“ შესახებ აგრეთვე თავისებური აზრისაა ეს მკვლევარი. მას იგი საბას შრომად მიაჩნია, ვინაიდან, განაცხადა მან, ეს თარგმანებანი მთლიანად და უცვლელად არიან შესული საბას ლექსიკონშიო.

გამოთქმული მოსაზრება სწორი არაა. მცხეთის ბიბლიის საკუთარ სახელთა საძიებლისა და ლექსიკონის ურთიერთთან შედარება საწინააღმდეგოს გვეუბნება. ჯერ ერთი, ლექსიკონი რამდენადმე საკუთარ სახელთა მეტ მარაგს შეიცავს, ზ მეორეც—მათი განმარტებები ყოველთვის ერთმანეთს არ ფარავს. ამრიგად აქ „ქართული ლექსიკონისა“ და ქართული ბიბლიის საკუთარ სახელთა საძიებელს შორის შემთხვევით შეხვედრას უფრო აქვს ადგილი, ვიდრე დამთხვევას. „ქართული ლექსიკონის“ ჩვენთვის საინტერესო ნაწილი, საკუთარი სახელები, ოდენობის მხრით

¹ პროფ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 372.

თითქმის სომხურ საძიებელს უკერს მხარს, მცირეოდენის გარდა, მისი სისრულით თანმხვდომია და განმარტებათა მხრითაც აგრეთვე სომხურის თარგმანს წარმოადგენს¹. ქართული ბიბლიის საკუთარ სახელთა საძიებელიც თარგმანის ნიშნების მატარებელია და ისიც, როგორც სომხური ბიბლიის საძიებელთან შედარებაში ცხადყო, თარგმანია იმავე სომხური ბიბლიის საძიებლისა². ამრიგად ქართული მასალის დაპირისპირებამ სომხური ბიბლიის საძიებელთან დაგვანახვა, რომ ქართული მასალა—როგორც ლექსიკონის საკუთარი სახელები, ისე ქართული ბიბლიის საკუთარ სახელთა საძიებელი,—დამოკიდებულა სომხური ბიბლიის საძიებელზე: მისი თარგმანია,—ერთი უფრო სრულად, ხოლო მეორე, შედარებით, უსრულად. ამავე დროს, დამოკიდებულება ქართულ მასალას შორის ისეთია, რომ არის შემთხვევები, როცა იგინი დაშორებული არიან ურთიერთს განმარტებათა როგორც სიტყვიერი გამოთქმით, ისე შინაარსითაც, უმეტესად წყაროს გაუგებრობის ნადაგზე. ამიტომ ისინი შეიძლება სომხურის შემსწავლელი ანდა არა ჯეროვნად განსწავლული პირის სხვადასხვა დროის თარგმანები იყოს, ანდა სხვადასხვა პირის მიერ იყვნენ შესრულებული; შესაძლოა ისიც, რომ ქართული ლექსიკონის თანმხვდომი სომხურზე გაწყობილი სრული საძიებელი ქართული ბიბლიისა არსებულყოფს, ანდა არსებობდეს, სადმე ჯერ კიდევ მიუკვლეველი³. სავარაუდოა ისიც, რომ ასეთი სრული საძიებლიდან მოხვედრილი იყოს საკუთარი სახელები და მათი განმარტებები ლექსიკონში. დღესდღეობით ცნობილი საძიებლის მიმართ-კი ამას ვერ ვიტყვი, რადგან იგი, ე. ი. ბიბლიის საკუთარ სახელთა საძიებელი და ლექსიკონის ასეთივე ნაწილი თანმხვდომი არ არის. ისინი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ ქმნილებას წარმოადგენენ და არა ერთი პირის ნამუშავეს. აღნიშნული მიზეზის გამო თქმა იმისა, რომ საბაა ავტორი ამ საძიებლისა, ძნელია. ამას ისიც ელოდება წინ, რომ ბიბლიის ეს საძიებელი სიმფონისამებრ საბას ხელით კი არ არის დაწერილი, არამედ ბიბლიის გადამწერის მიერ.

ქართულისა და სომხური ბიბლიის საკუთარ სახელთა საძიებლებს შორის შენიშნული მკიდრო დამოკიდებულება ბუნებრივად აყენებს საკითხს ბიბლიის სხვა საძიებლების შესახებაც, სახელდობრ რა მიმართება არსებობს, ერთის-მხრით ქართულ სიმფონისა და სომხურს შორის და, მეორეს მხრით, ქართული „საძიებელი მოწმობა-სა...“ და სომხურს ასეთსავე საძიებელს შორის, რომლებიც საკუთარ სახელთა საძიებელთან ერთად დართული აქვს როგორც ქარ-

¹ არის მაინც მცირეოდენი შემთხვევა, როდესაც „ქართული ლექსიკონის“ უცხო სიტყვათა ნომენკლატურა ან ზოგიერთი სიტყვის განმარტება რამდენადმე ვრცელია. ეს, ალბათ, საბას საკუთარ შემოქმედებას წარმოადგენს ანდა შესაძლოა რომელიმე უცნობი წყაროს გამოყენების შედეგი იყოს.

² სომხურ წყაროზე დამოკიდებულების აღნიშვნის კვალი უნდა ჰქონოდა კიდევ საძიებელს, როგორც ეს ჩანს არსებული საძიებლის ბოლოს თავისუფლად დარჩენილი II სვეტის თავზე საძიებლის დამწერის ხელითვე დაწერილი სიტყვიდან: „სომხურში“, რომლის წინასიტყვიები აქ შეიძლება წაპირილი იყოს აკინძვის დროს ისევე, როგორც ეს სხვაგან მომხდარა.

³ პროფ. ა. შანიძის ცნობით აკად. ნ. მარს მოეპოვება სიმფონის ცალკე ხელნაწერი. შეიძლება მასთან ერთად საკუთარ სახელთა საძიებელიც არსებობდეს, უფრო სრული და წყაროსთან ახლო მდგომი, ვიდრე ეს მცხეთის ბიბლიას დაუცავს.

თულს, ისე სომხურ ბიბლიას? შედარებამ აქაც ქართული ბიბლიის ეს საძიებლები სომხურზე დამოკიდებულად გამოაცხადა მსგავსად „საკუთარ სახელთა თარგმანებისა“. ქართული სიმფონია სომხურის ზედმიწევნით თარგმანს წარმოადგენს. ასე რომ სიმფონიის საბას ორიგინალურ შემოქმედებად მიჩნევა, როგორც ეს დღემდის იყო ჩვენში, აღარ შეიძლება. ასეთივე მდგომარეობაა „საძიებელნი მოწმობას...“ მიმართაც, რომელიც, როგორც ზემოთ ითქვა, აღნუსხავს იმ ადგილებს ახალი აღთქმიდან, რომლებიც ძველისაგან მომდინარედ ჩანს. ქართულში, როგორც ამას იქვე აღვნიშნავდით (გვ. 259), აღრიცხვა ბოლომდის არაა დატანილი, დასაწყისშივე წყდება, ხოლო აღსარიცხავი მომენტები, ე. ი. ტექსტი, მთლიანადაა სომხურიდან გადმოღებული. ამრიგად სულხან-საბას მიერ ნარედაქციევი ბიბლიის საძიებლები მთლიანად სომხური პირველი ბეკდური ბიბლიის (1666 წ.) საძიებელთა თარგმანს წარმოადგენს.

სომხურთან დამოკიდებულებას არც საბა მალავს. სიმფონიის ავტოგრაფს საგულისხმო მინაწერები აქვს აშიებზე ავტორის ხელით. მაგ.: «ბალაკა სიტყვის გვერდით: „სომხურს ამოწმე“ (გვ. 10); „განგდება“ სიტყვის განმარტებისას ნათქვამი აქვს: „ჰჰოო საზრდელის განჩევესა თანა, სხვა განგდებაც ვასინჯე სომხურში“ (გვ. 11)¹; „იოსაფატ“ სიტყვის გვერდით-კი აშიაზე წერია: „აქამდე დედა დამეწვა, ამოწმეთ“. არ არის ნათქვამი—რას, მაგრამ არაა გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ აქ სომხური იგულისხმება.

რას შეეხება საბას ეს უკანასკნელი შენიშვნა: „აქამდე დამეწვა“-ო, სიმფონიას თუ მთელ ბიბლიას? ან როგორ შევათანხმოთ იგი გადამწერის ცნობასთან, რომელიც საბას ნარედაქციევი ბიბლიის ერთ ადგილს (ფურც. 341 recto) წერს: „ღმერთო წარწყმიდე, ვინც დაბადების წიგნი დააწვევინა საბას“-ო. პაფლე ინგოროყვა უკანასკნელს ემხრობა. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მას ჰგონია, რომ საბას ბიბლია დაუწვეს. მაგრამ ასეთი დასკვნა წინააღმდეგობას პოულობს საბას მინაწერის მხრივ, თუ-კი აქ მისი განცხადების გულწრფელობაში ექვს არ შევიტანთ. და მერმე, ამ შენიშვნას სიმფონიაში აკეთებს საბა და არსაიდან ჩანს, რომ მას მთელი ბიბლია ჰქონდეს მხედველობაში.

დაწვევინების მიზეზს სხვადასხვანაირად ხსნიან მკვლევრები. პირველად ამ საკითხს ა. ნატროშვილი შეეხო 1897 წლის „ივერიის“ ფურცლებზე (№ 42 და 45). შემდეგ მისი შეხედულებები მთლიანად გაიმეორა პროფ. ალ. ხახანაშვილმა თავის „Очерки по истории грузинской словесности“-ს მესამე ნაკვეთში (გვ. 383—386). აქ იგი გადამწერის ზემომოყვანილი ცნობის შესახებ წერს: „Она (ე. ი. приписка) свидетельствует, что библия эта есть так называемый „Саба-цминдури“ и говорит, по всей вероятности, о той борьбе, которая долгое время велась между грузинскими переводами богослужбных книг с греческого 70 толковников (Афонский перевод) и с еврейского, сирохалдейского языков (переводы Синайские, Иерусалимские, Палестинские), закончившейся торжеством Афонского перевода богослужбных книг“ (6. გვ. 385). სულ სხვა დროსა და მიზეზს

¹ მართლაც, სომხურ წყაროში „საზრდელის განჩევე“-ს ან მათებურად *ხერაკიყ ეზა-რი-ქრანის*-ის გვერდით მითითებაა: 6. განგდებაო ანუ სომხურად: *ახე ჯრანგსავი-ქრან*:

მიაწერს ბიბლიის დაწვას პავლე ინგოროყვა, როგორც ეს ერთხელ უკვე აღვნიშნეთ. მას იგი აუტო-დაფე ქმნილად მიაჩნია თითქოს ანტი-ორტოდოქსული ქრისტიანიზმის დაღის გამო. უფრო საფიქრებელი კი უნდა იყოს, რომ თუ მართლაც რაიმე დაწვევინებას ჰქონდა ადგილი (რომლის გადაჭრით თქმა არსებული ცნობების მიხედვით ძნელია), ეს ალბათ იმის გამო მოხდებოდა, რომ საბამ ქართული ბიბლია სომხურიდან გადმოთარგმნილი საძიებლებით შეამკო. საძიებლების გამოყენებასთან ერთად მან ალბათ სომხური ბიბლია ქართული ბიბლიის რედაქციის დროს სხვა მხრითაც გამოიყენა. ესეც, რასაკვირველია, გალაშქრებას გააცხოველებდა, მით უმეტეს, რომ ის ბიბლია, რომლის საძიებლებიც მან გამოიყენა, თავის მხრით ნარედაქციევი იყო ლათინურის მიხედვით. ლათინურობის საწინააღმდეგო განწყობილება საბას დროს მწვავედ იგრძნობოდა, ხოლო სომხურობისადმი უარყოფითი დამოკიდებულება ძველიდანვე სუფევდა ქართული ეკლესიის წიაღში. უკანასკნელი შეუწყნარებლად ჩასთვლიდა სომხური ბიბლიის გამოყენებასა და მისი საძიებლების თარგმნას, ვინაიდან ჯერ კიდევ XI საუკუნიდან ჩამოყალიბებული იყო ის შეხედულება, რომ „პირველითგანვე გუაქუნდეს წერილიცა და სარწმუნოებაჲ ჭეშმარიტი და მართალი“, რომლის შებღალვას სომხებს აბრალებდნენ. ამნაირი დამოკიდებულების გამოძახილი უნდა იყოს ის შემთხვევა, როცა მაგალითად ებრას I წიგნის დასაწყისში საბას ხელით გაკეთებული შენიშვნიდან ვილაცას უცდია სიტყვა სომხურის ამოშლა. აქ-კი იკითხება: „ეს[ე] ს[ო]მხურ[ის] რიგზე მეორედ სწერია. მეორე ებრა მესამედ სწერია და მესამე პირველად სწერია. თუ შეამოწმო, ისე შეამოწმე“. საბას ეს შენიშვნა ძართებულია. მისი ნარედაქციევი ბიბლიის ებრას I წიგნი სომხურს II უდრის, II წიგნი—III, ხოლო III წიგნი—I-ს.

რა როლი ითამაშა სომხურმა ბიბლიამ ქართულის მუხლებად განკვეთაში, რომელიც საბას საქმიანობად ითვლება, ან რად დასკირდა საბას სომხური ბიბლიის საძიებლების თარგმნა და სხვა ამასთან დაკავშირებული საკითხი, ჩვენ მიზანს ახლა აქ არ წარმოადგებს. ვიტყვით მხოლოდ, რომ საძიებლების თარგმნას მაშინ ექნებოდა გამართლება, თუ ქართულისა და სომხური ბიბლიების თავებად დაყოფა და მუხლებად განკვეთა ერთნაირი აღმოჩნდებოდა. არის თუ არა ეს ასე, ამას ცალკე რკვევა ესაჭიროება.

ჩვენ ახლა მხოლოდ ერთილა დაგვჩა, —გავუკეთოთ რეზიუმე ზემოთქმულს:

1. სულხან-საბა ორბელიანის მიერ ბაძად აღებული სომხური ლექსიკონი არის «სომეხთა ბარგირქი» (*բարգիւրք հայոց*), ან, როგორც მისი ხელნაწერების სათაურშია ზოგჯერ აღნიშნული, „საქერდოლო სიტყვები“ (*բառք քերթიղականք*), სახელდობრ მისი ვრცელი ვარიანტი.

2. ამ ვარიანტის მიბაძვით, მისი წესის ჩვენებით, საბა ადგილს უთმობს თავის ლექსიკონში საკუთარ სახელთა (აღამიანთა და ადგილთა) განმარტებებს.

3. „ქართულ ლექსიკონში“ შეტანილ საკუთარ სახელთა მარავი და მათი განმარტებანი მხარს უჭერენ რამდენადმე ნიმუშად გამოყენებულ ბარგირქს, ხოლო თითქმის სრულიად ემთხვევიან „საკუთარ სახელთა თარგმანებას“, რომელიც დართული აქვს პირველ ბექდურ სომხურ ბიბლიას, ანუ, როგორც ზოგჯერ მას ეძახიან, ვოსკანის ან ამსტერდამის დაბადებას. ასე რომ სულხანს ლექსიკონის

საკუთარ სახელთა წყაროდ ძირითადად ვოსკანის ბიბლიის საძიებელი გამოუყენებია.

4. „ქართულ ლექსიკონში“ ეს ნაწილი შეიძლება შესული იყოს საბას მიერ ნარედაქციევი ქართული ბიბლიისათვის გაკეთებული საძიებლიდან, რომელსაც სისრულით არ მოუღწევია ჩვენამდის. დღეს-დღეობით ცნობილი-კი—თუმცა სახელთა ოდენობით ჩამოუვარდება პირველი ნაბეჭდი სომხური ბიბლიის საძიებელს, მაგრამ მაინც ამისდა მიუხედავად ის, რაც ცნობილ საძიებელშია მოცემული, ხსენებული სომხური ბიბლიის საძიებლის თარგმანს წარმოადგენს, რომელიც ზოგჯერ ლექსიკონის სათანადო ნაწილის მსგავსია.

5. განსხვავება, რომელიც არსებობს „ქართული ლექსიკონის“ საკუთარ სახელთა ნაწილსა და ქართული ბიბლიის ჯერ-ჯერობით ცნობილ „საკუთარ სახელთა თარგმანებას“ შორის, შეიძლება აიხსნას არა წყაროს სხვადასხვაობით, არამედ ქართული მასალების ან სხვადასხვა პირის ან სხვადასხვა დროის თარგმანით. უკანასკნელი იმ შემთხვევაში, თუ მთარგმნელი სომხურის შემსწავლელი ანდა არა ჯეროვნად განსწავლული პირია.

6. არა მარტო საკუთარ სახელთა საძიებელი ქართული ბიბლიისა წარმოადგენს სომხურის ამგვარსავე საძიებლის თარგმანს, არამედ სხვა საძიებლებიც: ა) „საძიებელნი მოწმობა...“ და ბ) „საძიებელნი მატრიანეთანიც“ (სხვანაირად „სიმფონია“). ესენიც სომხური წყაროდან მომდინარეა, მისი ზედმიწევნით თარგმანია.

საქმის ვითარებასთან უფრო ახლო გაცნობის მიზნით ზედმეტი არ იქნებოდა, თუ დავეუპირისპირებდით ქართულ მასალებს სომხურს და მოვიყვანდით მათ, მაგალითად, „ღონზე“, ასეთი რიგით: ჯერ ამსტერდამის ბიბლიის საკუთარ სახელთა საძიებელს, მერმე „ქართული ლექსიკონის“ მასალას, შემდეგ ქართული ბიბლიის საძიებელს და ბოლოს სომხური ბარგირქის მასალას:

I ნაბეჭდი ბიბლიით:	„ქართ. ლექსიკონით“	„მცხეთის ბიბლიით“	„სომხ. ლექსიკონით“
რადონ. ძირე ესა მსგ ბოლქს. კამ გორი-ქსნი	დავან ხილი, გინა თევი, გინა ძლიერება (I მ მფ. 5, 2).	დავან ხვარბალი.	რადონ. ბოლქს კ. გორი-ქსნი
რახიბ. აჩრხესა კ. რასაკანო. ქსნი	დავით სასურველი, გინა ნიკი (საკუთრელი გინა ემასა-ყოფელი C).	დავით სასურველი.	რახიბ. რასაკანო. ბიხნი კ. აჩრხესა კ.
რასალ. მიქირი. ქსნი	დათან ჩეული მჯუ-ლი (+ ღ სიტყვა C).	დათან წესი, სჯული.	
რადჩ'რ. აგრასო. ქსნი	დალილა სიგლახაკე.	დალილა სიგლახაკე.	რადჩ'რ. ირანი აგრასო. ქსნი
რასასიოს. I მფ. 16,2 ზმანო. ქსნი ერეკ-ძანი; ბერაქ. ზომდაქკი	დამახკო მსგავსი და-წვისა (I მფ. 16,2).	დამახკობ I მფ. 16,2 დაწვის მსგავსი, ებრაელებრ დუმესქქ.	რასასიოს. ა. მფ. 16,2 ზმანო. ქსნი ერეკ-ძანი; ბერაქ. ზომდაქკი

I ნაბეჭდი ბიბლიით	„ქართ. ლექსიკონით“	„მცხეთის ბიბლიით“	„სომხ. ლექსიკონით“
ԴԱՄԱՍԿԻՍ. <i>արեան գի- նութիւն, ըստ մեզ արեան արբու՝ կամ արիւն անձին:</i>	დამასკოჲ სისხლმეტ- ნობა, გინა სისხ- ლის მსმელი, გინა სისხლი სულისა.	დამასკოს სისხლის ნაწური.	ԴԱՄԱՍԿԻՍ <i>արեան ար- բու. կ. არիւն անձին:</i>
ԴԱՆ. <i>դատող կ. դատաս- տան:</i>	დან განმსჯელი, გინა სჯა.	დან განმსჯელი, გინა სჯა.	ԴԱՆ <i>դատաստան:</i>
ԴԱՆԻԷԼ՝ <i>դատաստան Ա՛յ:</i>	დანიელ სასჯელი ლუთისა, გინა გან- კითხვა ძლიერი.	დანიელ სასჯელი ლ.ა.	ԴԱՆԻԷԼ <i>դատաստան Ա՛յ:</i>
ԴԱՐԻՈՒ. <i>դარեն վեր- յուզող:</i>	დარიოს დარეჲ ზე მთხოველი.	დარიოს გამომეძიე- ბელი.	ԴԱՐԻՈՍ <i>վերնախնդրող.</i>
ԴԱՐՄԱՍԿԻՍ <i>սերակա- նութիւն՝ հոգաբարձու- թի՛:</i>	დარმასკუ (დარმას- კუს ხც) აღმართი საწყინო(აღზრდით შრევეული ც).	დარმასკოს ნათესაუ- ბის მიდგომილება.	ԴԱՐՄԱՍԿԻՍ <i>պզտկա- նութիւն՝ հոգաբար- ձութի՛:</i>
ԴԵԲՕՐԱ <i>ძებოღ რან:</i>	დებორა ფუტკართ სიტყვაა.	დებორა ფუტკარი სიტყვა.	ԴԵԲՎՐ <i>ძებოღ խօսող:</i>
ԴԷԿԱՊՕԼԻՍ <i>տասուոց քաղաքաց Ենթաდასո</i>	დეკაპოლი ათქალაქი.	დეკაპოლი ათქალაქ სამეფო.	ԴԷԿԱՊՕԼԻՍ <i>տասանց քղքաց ասորգდასո:</i>
ԴԻԱԲՕԼՈՒ <i>Ամբակ. 3ა4 ხրայ. 1էსէფ. აյა է թიჯნაკან რიყ:</i>	დიაპული ებრაელ- ებრ რესვი (რესე- ვი), ფრინველი ალისა (3,4 ამბაკ).	დიაპოლუს ამბაკუმ 3 ა 4, ებრაელებ რესეფ. ვდ ფრინ- ველი ალი	ԴԻԱԲՕԼՈՒ <i>մեղაგրող</i>
ԴԻԱԲՕԼՈՒ <i>մեղაგրող: զրպարող:</i>		დიაპოლუს მებრალე- ბელი ამეღრეაუ- ლი.	ԴԻԱԲՕԼՈՒ <i>մեղაგրող</i>
ԴԻԲՐԷ ՀԱՅԱՄԻՆ <i>რანდ აღორც:</i>	დიბრე ჰაიამინის სი- ტყვანი დღეთა.	დიბრე ჰაიამინ სიტ- ყვანი დღეთა:	ԴԻԲ[Ր]Է <i>հայამին რანდ თღორც:</i>
ԴԻԴԻՄՈՒ <i>ხრკაორჩქ:</i>	დიდიმოს ქუეყნიერი.	დიდიმოს მარჩბივი.	
ԴԻԹԱԼԱՍՈՒ <i>ხრკი ბიქ:</i>	დითალასუმორხლუა, გინა საქმართა მო- კლება.	დითალასუმ ორხლ- ვარი.	
	დიმიტრი ქუეყანა		ԴԵՄԵՏՐ <i>և հեղ. ხრკիր. კ. ზიქ. კ. ხრკარხ კ. ათახხილი:</i>
	დიოდოსოსი მონაკუ- ლე.		
ԴԻՐՆԷՍԻՍ <i>აბჯან კაქხესაღ:</i>	დიონოსი საღმრთო- თა ნაწუეთი.	დიონისოსი საღთო ნაწუეთი:	ԴԻՐՆԷՍԻՍ <i>აბჯან:</i>
		დინა სამართლის მოქმედი	ԴԻՆԱՅ <i>դատաստան կ. դատող:</i>

<p>I ნახეკედი ბიბლიით</p> <p>ⲒⲒⲘⲚ ოსერასკანოქჩანს</p>	<p>„ქართ. ლექსიკონით“</p> <p>დოვრ ნათესაობა.</p>	<p>„მცხეთის ბიბლიით“</p>	<p>„სომხ. ლექსიკონით“</p> <p>ⲒⲒⲘⲚ ოსერასკანოქჩანს</p>
<p>ⲒⲒⲘⲚ ოსერასკანოქჩანს</p> <p>ⲒⲒⲘⲚ ოსერასკანოქჩანს</p>	<p>დოთაიმა მოკლება ფრიად:</p>		<p>ⲒⲒⲘⲚ ოსერასკანოქჩანს</p>
<p>ⲒⲒⲘⲚ ოსერასკანოქჩანს</p> <p>ⲒⲒⲘⲚ ოსერასკანოქჩანს</p>	<p>დოთიკ რომელ არს დო ვიკ დალონებული შრომით შერყუნილი.</p> <p>დომინოს ლათინურად უფალი:</p>	<p>დოთეკ მოსწრაფე დოთიკ შობა</p>	<p>ⲒⲒⲘⲚ ოსერასკანოქჩანს</p>
<p>ⲒⲒⲘⲚ ოსერასკანოქჩანს</p> <p>ⲒⲒⲘⲚ ოსერასკანოქჩანს</p>	<p>დორა ნათესაობა გინა მკვდრობა</p>	<p>დორა შობა გინა სავანე.</p>	

ქართული მასალების ურთიერთთან შედარება აქარწყლებს იმ შეხედულებას, რომლის მიხედვითაც არსებული ქართული საძიებელი ბიბლიის საკუთარი სახელებისა თითქოს მთლიანად და უცვლელად იყოს შეტანილი ლექსიკონში. ერთი თვალის გადავლებითაც-კი აშკარად ჩანს, რომ ქართული საძიებლის განმარტება მოკლეა, ლექსიკონისა-კი ვრცელი. ლექსიკონის განმარტებები ზოგჯერ მის რედაქციითა (ABC) ვარიანტების ჩვენებით არის გავრცობილი (მაგ. დავით, დათან, დარმასკუსთან), რაც იმის მანიშნებელია, რომ სომხური წყაროს დამუშავება ქართული ლექსიკონისათვის არა ერთხელ მომხდარა.

განმარტებათა სისრულე ქართული ლექსიკონისა საძიებელთან შედარებით ზოგჯერ წყაროსადმი მოპყრობით აიხსნება, წყაროს გაგების ნიადაგზეა აღმოცენებული. მაგალითად, სახელების: „დაგონ, დამასკო-ს“ განმარტებისას სომხური ბიბლიის საძიებელში მათი მოკლე თარგმანების გვერდით ნათქვამია: *ღაჲ მხე*, ე. ი. „ჩვენებრ“ ანუ „ჩვენებურად“ კიდევ ესა და ესაო... „ჩვენებრ“ სომხური საძიებლის გამწყობის სიტყვაა, რომლითაც ანიშნებს მკითხველს, რომ შემდგენელისა თუ მისი წყაროს მიხედვით ესათუის სიტყვა ამას ნიშნავს, მაგრამ ჩვენებურად, ე. ი. სომხურად, სომხურ სინამდვილეში, ამ სიტყვის სხვანაირი გაგება თუ ახსნაც არსებობსო. და მართლაც, „ჩვენებრის“ (*ღაჲ მხე*-ის) მომდევნო სიტყვები „ბარგირქების“ განმარტებებს უჭერენ მხარს. ასე რომ „ჩვენებრ“ სომხურ ბარგირქისებრს უნდა ჰგულისხმობდეს. ასეთ შემთხვევაში „ქართული ლექსიკონი“ უშვებს მხოლოდ „ჩვენებრ“ გამოთქმას, ხოლო ქართული ბიბლიის საძიებელი თავიდან იცილებს „ჩვენებრ“-თან ერთად მომდევნო განმარტებებსაც (ნ. დაგონ, დამასკოჲ).

ამას გარდა არის თითო-ოროლა შემთხვევა, როცა ქართული ლექსიკონი უფრო გავრცობით იძლევა განმარტებას (ზოგჯერ აქა-იქ ნომენკლატურასაც), ვიდრე ქართული ან სომხური ბიბლიის საძიებელი. ეს-კი შეიძლება თვითონ საბას დანამატიც იყოს (მაგ.: დანიელ, დითალასუმთან და დიმიტრი, დიოდოხოსი, დომინოს), ანდა ჯერხნობით უცნობი წყაროდან მომდინარეობდეს.

ახლა თუ ქართულ მასალას სომხურს შევედარებთ, ქართული სომხური ბიბლიის საძიებელზე დამოკიდებულებას აღნიშნავს. არის ნიშნები იმისა, რომ ის

(ქართ. მასალა—„ქართ. ლექსიკონი“ და „მცხეთის ბიბლიის“ საძიებელი) ურთიერთისაგან დამოუკიდებელ თარგმანს წარმოადგენს: პირველი სრულს, მეორე უსრულს (მაგ. დამასკოა, დარიოს, დიდიმოს, დორა). ისინი რომ სხვადასხვა პირის ანდა სხვადასხვა დროის (თუ ერთი კაცის ნახელავია) ნაშრომებია, ამას მოწინებს ზოგჯერ ერთისა და იმავე სიტყვის სხვადასხვანაირი თარგმანი, რომელიც აღმოცენებულია სიტყვის შინაარსის გაუგებრობაზე (—„დარიოს, დიდიმოს“).

ქართული ლექსიკონის ახალი გამოცემის დროს კარგი იქნებოდა, თუ საკუთარ სახელებს გამოვიტანდით და ცალკე დავერთავდით ლექსიკონს დამატების სახით. სომხური წყაროს მიხედვით ისინი 740-ოდება. მათ გარდა საბას მოეპოვება კიდევ სხვა სახელები (გეოგრაფიული და ადამიანთა) უთარგმანოდ. ყველა თარგმანიანი და უთარგმანო ერთად მოიყრიდა თავს. თარგანების მქონე ამავე დროს გაიმართებოდა წყაროს მიხედვითაც. ვარიანტთა სიჭრელეც, რომელსაც ადგილი აქვს „ქართულ ლექსიკონში“ ზოგჯერ გადამწერთა თუ მთარგმნელთა მხრით, შემცირდებოდა და შესწორდებოდა. ამის შემდეგ ჩვენ ხელთ გვექნებოდა საბას ნამდვილი ნაღვაწი, მისი მართლაც რომ „ქართული ლექსიკონი“, რომელიც თავისი თვისებებით გაცილებით მაღლა დგას ძველ სომხურ ლექსიკონებზე (ბარგიჩებზე), რის გამო იგი არასოდეს არ კარგავს ფასს და მუდამ თავისი მოწოდების სიმალეზეა, მაშინ როცა სომხური ძველი ლექსიკონები (ბარგიჩები) დღეს მხოლოდ ისტორიული მნიშვნელობის მატარებელნი-ღა არიან.

P. S. ზემოთ რამდენჯერმე აღვნიშნეთ, რომ „ქართული ლექსიკონის“ გარკვეულ ნაწილს—უცხო სიტყვებს (უმთავრესად საკუთარ სახელებს)—მის ძირითად წყაროსთან (ვოსკანის სომხური ბიბლიის საძიებელთან) მიმართებით ზოგჯერ თითო-ორჯერ სიტყვის რამდენადმე გავრცობილი განმარტება მოეპოვება, ზოგჯერაც კიდევ ზედმეტი სიტყვა აქვს, განმარტებული ან განუმარტებელი სახით. იქვე ვამბობდით, რომ ეს შედარებით მეტად მცირე პროცენტი შეიძლება ავტორის საკუთრება იყოს, ანდა ჯერხნობით უცნობი რომელიმე წყაროდან მოხვედრილი „ქართულ ლექსიკონში“-მეთქი.

ამ მიზნით,—არსებობს თუ არა რაიმე ასეთი წყარო, პირველ ყოვლისა ქართულად, გადავათვალიერეთ ქართული ხელნაწერების აღწერილობანი. ყოფ. საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობის I ტომში, რომელიც თ. ჟორდანიას კალამს ეკუთვნის, საგულისხმო გახდა 1210 წლის ხელნაწერი—№ 65, სადაც შემდეგი იკითხება: Л. Св. Кирилл Александрийского лексикон непонятных слов, встречающихся в четвероевангелии (стр. 340—347). აქ ამ თხზულების არც დასაწყისი და არც ბოლო სიტყვები მოყვანილი არაა პროფ. კ. ქეკელიძის ნაშრომში: „უცხო ავტორები ძველ ქართულ მწერლობაში“, მართლაც, კირილე ალექსანდრიელის შრომათა შორის დასახელებულია: «3. ლექსი მათეს თავისა სახარებისა ძნელანთა სიტყუათა განმარტება ლექსიკონი: „ბართოლომეოს ძე დამოკიდებული წყალთაჲ, ბედსაიდა სახლი საიფქლე...“ სიძვ. მუხ. 65, 340—349». დასახელებულ გვერდზე ხელნაწერისა კირი-

ლე ალექსანდრიელის არა მარტო ეს ლექსიკონია, რომელიც მათეს თავი: ძნელოან სიტყვებს განმარტავს, არამედ ოთხთავის დანარჩენი თავებისაც (გვ. 340—343), სულ 92 სიტყვა, უმთავრესად საკუთარი სახელები. ამას გარდა დანარჩენ გვერდებზე (343—348) კიდევ ასეთი ლექსიკონია: “წთა და ღვ სლრთა წიგნთაგან ღთ შემოსილთა მამათა მრ გამოკრებული ებრაელთა ენისა სახელები რაოდენიმე თარგმანებად ლექსიკონისაჲ“. იგი-კი 121 უცხო სიტყვას (უმთავრესად საკუთარ სახელს) განმარტავს.

ამ უცხო სიტყვების განმარტებათა შედარებამ „ქართულ ლექსიკონთან“ შემდეგი სურათი გადაგვიშალა. ზოგიერთი სიტყვის განმარტებათა გავრცობა ძირითად, სომხურ წყაროსთან მიმართებით, რომელიც ავტორის შემოქმედების შესაძლებლობას გვაფარაულებინებდა, ამ ძეგლის გამოყენების შედეგი აღმოჩნდა. რომ მართლაც ეს ან ასეთი ძეგლი ყოფილა სულხან-საბას წყარო, ამას მისი ლექსიკონის ერთი ადგილიც მოწმობს. სიტყვა **ალილუია** ასე აქვს განმარტებული: „აქებდით უფალსა“ (თარგმანი ათანასესი: აქებდით უფალსა; თარგმანი კირილესი: რამეთუ ალ აქებდითად გამოითარგმანების, ხოლო ლუ ნანდვლვედ, ხოლო ია უფლად, გინა ლუთად; თარგ. ევსუქისა: ვაქებდით ღმერთსა ცხოველსა; თარგმანი სხუაჲ: აქებდით ყოველნი არსნი უფალსა BCD)“. აქ ფრჩხილებში ავტორის მიერ დასახელებული წყაროებია ნაჩვენები. წარმოადგენენ ისინი დასახელებულ პირთა ცალკე ლექსიკონებს თუ მათ რომელიმე თხზულებას, ძნელია თქმა. ყოველ შემთხვევაში, ქართველი ლექსიკოლოგის მიერ დასახელებული კირილე შეიძლება კირილე ალექსანდრიელი იყოს, მაგრამ მისი აქ მოტანილი განმარტება კირილეს ზემოდასახელებულ ლექსიკონში არ მოიპოვება, ალბათ იგი რომელიმე სხვა თხზულებიდან არის ამოღებული. სამაჯეროდ „თარგმანი სხუაჲ“ რომ აქვს დამოწმებული, იგი ზემოაღნიშნული „ღთ შემოსილთა მამათა მრ გამოკრებული“ ნაშრომი ჩანს, რადგანაც სწორედ მათი განმარტება ურთიერთს ხედება. არა ერთია ისეთი შემთხვევა, როდესაც ზემოხსენებულ ხელნაწერში რაცაღული ლექსიკონები „ქართული ლექსიკონის“ ზოგიერთი უცხო სიტყვის განმარტებათა გავრცობის წყაროს წარმოადგენს¹. ზოგჯერ კიდევ მათგან მთელი სიტყვები და მათი განმარტებანიც მთლიანად ჩანს შესული სულხანის ლექსიკონში. მოძებნილ წყაროს გარდა შესაძლოა სულხან-საბას ხელთ ჰქონოდა აგრეთვე ქართულად ცალკე არსებულ სხვა უცხო სიტყვათა ლექსიკონიც, ბიბლიისა და სხვა ცნობილ წიგნთა სხვადასხვა კომენტატორის თარგმანებებთან ერთად.

აღნიშნულ ახალ წყაროს სხვა მნიშვნელობაცა აქვს. ირკვევა, რომ ქართულად, ისე როგორც ეს სომხურშიაც იყო, არსებულა ცალკე „ძნელოან სიტყუათა“, პირველ რიგში-კი საკუთარ სახელთა, ლექსიკონები. ასეთი ლექსიკონების პირველ ნიმუშად ჯერ-ჯერობით დასახელებული 1210 წლის ხელნაწერი

¹ ამის მაგალითად ზემოთ მოტანილი ნუსხიდან „ღ“-ის მასალისა დანიელის განმარტება იქნებოდა. გავრცობის წყარო გვერდია აქაც ისევე „მამათა მრ გამოკრებული“ ნაშრომი უნდა იყოს. აქ ვკითხულობთ: „დაწიელ განკითხვაჲ მისი ძლიერი გინა მსჯავრი“. ლექსიკონში-კი სომხურის შესატყვისი განმარტება გავრცობილია სიტყვებით: „გინა განკითხვა ძლიერი“. „გინა მსჯავრი“ აღარ დასკირვებია ავტორს. ალბათ იმის გამო, რომ სომხურ წყაროში მიიჩნია მისი ბადალი, სახელდობრ—„სასჯელი ლუთისა“.

უნდა ჩაითვალოს. მათი არსებობა სულხანსაც სცოდნია, მაგრამ იგი მას სამართლიანად ქართული ენის ლექსიკონად არ მიუჩნევია. მათ მსგავსად ცალკე თხზულებათა „ძნელოან სიტყუათა“ ლექსიკონებიც იქნებოდა, როგორც ეს სომხურშიაც იყო. მათ შორის სავარაუდოა ასეთებზე აღმოცენებული (მსგავსად სომხურისა) „ქართულ ენათა ლექსიკონიც“, რომელიც სულხან-საბას დროს, მისივე თქმით, „უჩინარ ქნლიყო (ნ. ანდერძანაძე), რის გამოც ხელი მიჰყო მან თავის „ქართულ ლექსიკონს“ (იქვე). ამაში-კი მან ადგილი დაუთმო უცხო სიტყვებსაც (უმთავრესად საკუთარს—ადამიანთა და ადგილთა). უკანასკნელისათვის, როგორც უკვე გაირკვა, ძირითად წყაროდ სომხური პირველი ნაბეჭდი ბიბლიის საძიებელი გამოიყენა, ხოლო „ბაძაღ“ სომხური ლექსიკონი. მის გარდა გამოყენებული ჩანს ზემოთ აღნიშნული, ქართულად არსებული, „ძნელოან სიტყუათა“ ლექსიკონიც. სხვაც მისნაირი და აგრეთვე ზოგიერთი თხზულების თარგმანებათა შორის არსებულ უცხო სიტყვათა კომენტარიც მას არა უგულებელ უყვია, როგორც ეს მისი მოწმობებითაც ჩანს. მათი ამოცნობა-კი ჯერხნობით ვერ ხერხდება, ეს მომავლის საქმეა.

И. В. АБУЛАДЗЕ

Армянские источники Сулхан-Саба Орбелиани

(Краткое содержание)

Сулхан-Саба Орбелиани многосторонний деятель. Нас главным образом интересует лексикологическая сторона его деятельности. Саба в предисловии своего словаря,—который составлен им в конце XVII и в начале XVIII веков как по письменным, упоминаемым местами при толковании того или иного слова, так и по неписьменным, т. е. устным источникам,—говорит, что при составлении словаря под рукой он имел как образец „один маленький армянский словарь“. Какой лексикон он имел и как он его использовал, ответ на это нам дает лексикологические исследования над рукописями музеев Эривани и Эчмиадзина.

В самом деле, во время Саба среди армян был распространен один из видов армянского лексикона, составленный по словарю „св. книг“ в основном и с одной стороны, и по словарю „иностранных собственных имен“ (личных и географических)—с другой стороны. Слова как из первого, так и из второго источника в „армянском словаре“ расположены в алфавитном порядке. Этот „армянский словарь“ почти ничем не отличается от армянского словаря „составленного в св. Эчмиадзине Иеремией Вардапетом...“ (гор. Галикорна 1698).

Рукописи „армянского словаря“ не указывают имени составителя, но они (рукописи) часто встречаются в виде приложений к

словарям „св. книг“, а составителем этих последних часто упоминается Иеремия Мегриец..

Как раз такой вид словаря имел под рукой Саба. Это видно из того, что в своем словаре он уделяет особое место как словам „св. книг“, так и собственным именам. Но Саба этих слов из „армянского словаря“ не берет. Слова „св. книг“ взяты им из им-же проредактированной грузинской библии в гораздо большем количестве (очень удачными и подробными толкованиями), чем то представлено в „армянском словаре“. Номенклатура собственных имен также не совпадает всецело с запасом таких слов „армянского словаря“, хотя они со стороны толкования почти схожи. И эту часть Саба заимствовал не из „армянского словаря“, а из им-же проредактированной грузинской библии (рукопись музея Грузии А 51). Эту часть библии, как выяснилось из сравнения, он вместе с другими „индексами“ (симфония и др.), перевел с первой печатной армянской библии (Амстердам 1666 г.). Помещенные здесь переводы собственных имен если отличаются от таковых же „грузинского словаря“, то только потому, что Саба эти переводы выполнял с помощью разных лиц и в разное время (как выясняется, сам Саба не вполне владел армянским языком).

Кроме того, выяснилось и то, что в этой части наш автор в известной мере использовал также существующий на грузинском языке „словарь собственных имен“ (Кирилла Александрийского и др.), экземпляр которого представлен в уникальной рукописи 1210 года (музей Грузии А 65).

ბ. ԱԲՈՒԱԶԵ

ՍՈՒԼԽԱՆ-ՍԱԲԱ ՈՐԲԵԼԻԱՆԻ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՆԵՐԸ

(Համատար բովանդակություն):

Սուլխան-Սաբա Որբելիանին բազմակողմանի գործիչ է: Մեզ գլխավորապես հետաքրքրում է նրա բառարանագիտական կողմը: Սաբան իր բառարանում, վորը կազմված է XVII դարու վերջերին և XVIII դարու սկզբներին ինչպես գրաւոր աղբյուրներից (վոր այս թե այն բառի բացատրության կապակցությամբ տեղ-տեղ հիշվում է), նույնպես և անգիրներից, առաջաբանում ասում է, վոր իր բառարանը կազմելիս ձեռքի տակ է ունեցել իրրև նմուշ-որինակ՝ հայերեն «մի փոքրիկ բառգիրք»: Թե վոր բառգիրքն ուներ նա ի նկատի և ինչպե՛ս այն ոգտագործեց, սրա պատասխանը մեզ տվեցին բառարանագիտական պրպտումներն Յերեվանի և Եջմիածնի թանգարանների ձեռագրերում: Իրոք, Սաբայի ժամանակ հայերի մեջ տարածված է

յեղել ինչ վոր «հայոց բառգիրք», կազմված ըստ «ՄՐ գրոց» բառարանի՝ մի կողմից և առանձնապես, և ուտար հատուկ անունների (անձն-և տեղանվանց) բառարանից՝ մյուս կողմից: Թե մեկն և թե մյուսը «հայոց բառգրքում» դասավորված են այբբենական կարգով: Այս «հայոց բառգիրքը» գրեթե նույնն է, ինչ վոր Յերեմիա Վարդապետի անունով հայտնի «Բառգիրք Հայոց» («արարեալ ի սուրբ Էջմիածնին Երեմիայ Վարդապետէ... Յալիլօնայ քաղաք 1698»): «Հայոց բառգրքի» ձեռագրերը կազմողի անունը չեն կրում. բայց հաճախ ձեռագրերում նրանք «Սուրբ Գրոց» բառարաններին են կցված: Այս վերջինի մի խմբում իբրև կազմող հաճախ հիշատակվում է Յերեմիա Մեղրեցին...:

Հենց այս տեսակի բառգիրք է ձեռքի տակ ունեցել Սաբան: Եւ այս յերևում է նրանից, վոր Սաբան ևս իր բառարանում թե «սուրբ գրոց» բառերին և թե հատուկ անուններին գլխավոր տեղն է հատկացնում: Սակայն Սաբան այդ բառերը «հայոց բառգրքից» չի վերցնում: «Սուրբ Գրոց» բառերը նա վերցրել է իր խմբագրած վրացերեն Աստուածաշնչից աւելի առատ (չատ հաջող է մանրամասն մեկնաբանություններով), քան թե այն ներկայացրած է «հայոց բառգրքում»: Հատուկ անունների նոմենկլատուրան էլ չի ծածկում ամբողջապես «հայոց բառգրքի» պաշարը, թեև նրանք մեկնաբանությունների կողմից գրեթե նման են իրար: Բացի դրանից, այս մասն էլ Սաբան չի վերցրել «հայոց բառգրքից», այլ իր խմբագրած վրացերեն Աստուածաշնչից (ձեռագիր Վրաստանի թանգար. A 51): Աստուածաշնչի այս մասը նա, ինչպես համեմատությունից պարզվեց, այլ ցանկերի հետ (համաբարար և այլն) թարգմանել է առաջին անգամ Ամստերդամում տպագրված (1666 թ.) հայերեն Աստուածաշնչից: Այստեղ տված հատուկ անունների թարգմանությունն եթե տարբերվում է «վրացերեն բառարանում» զետեղվածից, սրա պատճառ այն է, վոր Սաբան այս թարգմանությունները կատարել է տարբեր անձանց ոգնությամբ՝ միանգամայն անկախ (ինչպես յերեվում է, ինքը Սաբան հայերենին հիմնովին չեր տիրապետում):

Ի վերջո, պարզվեց նաև այն, վոր այս մասում նա փոքր ի շատե ոգտագործել է վրացերեն լեզվով գոյություն ունեցող հատուկ անունների բառարանները (Կյուրեղ Աղեքսանդրացու և այլն), վորից առաջմ միակ որինակը ներկա յե 1210 թ. ձեռագրում (Վրաստ. թանգ. A 65):